

Տիգրան Բ.ի եւ Տիգրան Գ.ի մէկ քանի անտիպ, միական դրամներ

ԱՍՊԵՏ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ Բ. (Բ. Ա. 95-56 ԹԹ.)

Արտաչեսեան հարստութիւնը իր փառքի օրերը սպրեցաւ Տիգրան Բ.ի տարիներուն: Անոր իշխանութեան ժամանակամիջոցին է որ ստեղծուեցաւ հայկական կայսրութիւնը, եւ հայ ժողովուրդը՝ մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան մարդերուն մէջ արձանագրեց իր ամենէն յանդուզն նուաճումներէն մէկը: Տիգրան Բ.ի յաղթապանծ օրերուն ամենէն խօսուն փաստերէն մէկը կը մնայ անոր հարուստ ու ճոխ դրամահատութիւնը, որ իր քանակով, տեսակով, կերպարով ու շարքով կը դատորոշուի Արտաչեսեան հարստութեան միւս դահակալներուն դրամահատութենէն:

Յարզ մէկտեղուած տուեալներուն համաձայն աշխարհի բոլոր թանդարաններուն եւ հաւաքածոներուն մէջ դոնուող Արտաչեսեան դրամներուն դոմարը կը հասնի 1600-ի, որուն շուրջ 90 տոկոսը կը կազմեն Տիգրան Բ.ի հատանած դրամները:

Վերջին տասնամեակներուն, դրեթէ ամէն տարի, Արտաչեսեան նորանոր դրամներ յայտնարեցուած են, որոնց մեծամասնութիւնը կը վերաբերի Տիգրան Բ.ի: Այս վերջինը թողարկած է արծաթ եւ պղինձ դրամներ: Տիգրան Բ.ի արծաթ դրամները ընդհանրապէս երկու տարբեր չափերով հատանուած են. խոշոր չափի, որոնք կը կոչուին քառադրամ կամ չորեքդրամ (tetradrachm), եւ կը կշռեն 15-16

կրամ, ու փոքր չափի, որոնք դրամ (drachm) կը կոչուին, եւ կը կշռեն շուրջ 4 կրամ (1):

Քառադրամները կարելի է բաժնել զլիսաւոր երեք խումբերու: Ա. Անտիոքի փողերանոցին մէջ Հատանուած դրամներ (Տախտակ Ա., թիւ 1): Ասոնք բաւական հասարակ են: Ասոնց վրայի մակադրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայի Տիգրանայ):

Բ. Դամասկոսեան քառադրամներ, որոնք թողարկուած են Դամասկոսի մէջ (Տախտակ Ա., թիւ 2): Ասոնք մեծապէս կը տարբերին միւս քառադրամներէն ե՛ւ արուեստով ե՛ւ պատկերատիպով: Ասոնց մակադրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայի Տիգրանայ), բայց յաճախ դաշտին մէջ կը տեսնուին տաւեր, զուգադրեր, եւլն:

Գ. Այն քառադրամները, որոնք բաւականաչափ նմանութիւն ունին Անտիոքեան քառադրամներուն, եթէ անոնց պատկերատիպը նկատի ունենանք. բայց անոնց արուեստը զգալիօրէն կը տարբերի (Տախտակ Ա., թիւ 3): Մանաւանդ ասոնց մակադրութիւնը կը տարբերի հպարտ տիտղոսով մը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΒΑΣΙΛΕΩΝ / ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայից Արքայ Տիգրանայ): Այս քառադրամներուն ո՞ր փողարկողէն թողարկուած ըլլալը որոշ չէ: Պտուկեանի համաձայն ասոնք թողարկուած են Տիգրանակերտի մէջ (2): Ըստ մեր կարծիքին՝ ուրիշ կարելիութիւն մըն ալ կրնայ նկատուիլ Արտաշատ քաղաքը: Ամէն պարագայի շատ հաւանական է որ ասոնք թողարկուած ըլլան բուն Հայաստանի (Armenia Proper) քաղաքներէն մէկուն մէջ, որովհետեւ շուրջ ութը տարի առաջ 25 արծաթ դրամներէ (drachm) բաղկացած դաժնոյ մը յայտնաբերուեցաւ Հայաստանի մէջ կատարուած պեղումներու ընթացքին: Այս դրամները նոյն մակադրութիւնը կը կրեն:

Դրամները նոյնպէս կարելի է բաժնել զլիսաւոր երկու խումբի:

1. Այն դրամները կամ արախմանները, որոնք զրեթէ յար եւ նման են Գ. տեսակի քառադրամներուն, բացի իրենց կշիռէն՝ որ շուրջ չորս կրամ է (Տախտակ Ա., թիւ 4): Պտուկեան այս դրամը կը համարէ Տիգրանակերտի փողերանոցին արտադրութիւնը (3): Ըստ մեր կարծիքին՝ ասոնք եւ Գ. տեսակի քառադրամները նոյն փողերա-

1. Յօդուածիմ մէջ դրամ բառը իր բնագրանշանով, ընդհանրակամ իմաստէն անկախ Յան գործածուած է բնորոշելու համար *արախման*՝ շուրջ 4 կրամ կշռող արծաթ դրամ մը:

2. Զարեհ Պտուկեան, *Արտաշէսեան Հարստութեան Դրամները*, Վիեննա, 1960, էջ 44:

3. Նոյնը, էջ 46:

նոցէն թողարկուած են: Ասոնց մակազրութիւնն է ΒΑΣΙΛΕΩΣ // ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայից Արքայ Տիգրանայ):

2. Այն շատ հազուադիւր դրամը (drachm), որ իր պատկերատիրոջ շատ կը նմանի Ա. եւ Գ. տիպի քառադրամներուն՝ բացի իր մակազրութենէն, որ է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Արքայի Տիգրանայ) (Տախտակ Ա. թիւ 5): Այս դրամէն միայն մէկ օրինակ ծանօթ է մեզի:

Բացի վերոյիշեալ արծաթ դրամներէն, գոյութիւն ունին աւելի փոքր դրամներ, որոնք հազիւ 2 կրամ կը կշռեն: Այս տիպի դրամ մը ինծի առաջարկուեցաւ բայց մերժեցի դայն դնել, որովհետեւ շատ մաշած էր:

Մեծն Տիգրանի պղինձ դրամները նոյնպէս շատ հետաքրքրական են: Բազումաթ արծաթ դրամներուն՝ պղինձները ոչ միայն թիւով աւելի են, այլ նաեւ որպէս տեսակ. անոնք հարուստ են, թէ՛ որպէս կերպար, եւ թէ՛ որպէս դիցարանական էակներ ներկայացնող խորհրդանիշեր:

Պղինձ դրամներուն կշիռները շատ աւելի կը տարուբերին քան՝ արծաթներունը: Ամենէն խոշոր պղինձներուն կշիռը 10 կրամի շուրջ է. իսկ ամենափոքրերունը՝ մինչեւ 1 կրամի շուրջ: Հետեւաբար՝ մնացեալ դրամական ստորաբաժանումներուն կշիռը կը տարուբերի 1-10 կրամի միջեւ:

Դրամներուն երեսին վրայ, արծաթ թէ՛ պղինձ, կը տեսնուի թագաւորին դուրսը կամ կիսանդրին, հայկական խոյրով: Իսկ դրամին կռնակի կողմը ունի դանազան պատկերատիպեր, ինչպէս՝ ամաղթեղջիւր (cornucopia), ատրուշան, արմաւենիի տերեւ, ցորենի հասկ, Բախտը (Fortuna), Վահագն (Hercules), Յաղթանակ (Nike), փիղ, ձի, եւ այլն (Յաղթանակով եւ ամաղթեղջիւրով դրամներու համար տես՝ Տախտակ Ա. թիւ 6 եւ 7) (4):

ՏԻԳՐԱՆ Գ. (Ք. Ա. 20-8/6 թթ.)

Արտաւազդ Բ.ի (Ք. Ա. 56-34 թթ.) որդին՝ Արտաշէս Բ. (Ք. Ա. 30-20 թթ.) մահուան չափ կ'ատէր հռոմէացիները, որովհետեւ իր հայրը սպաննուած էր Մարկոս Անտոնիոսի հռոմանուէրին հրահան-

4. Տիգրան Բ.ի այլատեսակ դրամներում համար տես՝ Ասպետ Յ. Մ. Տօմապետում, Դրամ, Դրամադիտութիւն եւ Մեծն Տիգրանի Դրամները, «Շիրակ» (Պէյրուբ), 1907, քիւ 7, էջ 346-355:

դով: Հետեւաբար, Արտաշէս Բ. իր վրէժը լուծելու համար՝ Հայաստանն ապաստանած բոլոր հռոմէացիները սպաննել տուաւ: Այս արարքին համար՝ Օգոստոս կայսրը, Տիրերիոսի ղլխաւորութեամբ բանակ մը դրկեց Հայաստան, որպէսզի դահճնկէց ընէ Արտաշէս Բ.ը եւ անոր տեղ թագաւոր նշանակէ անոր եղբայրը՝ Տիրքան Գ.ը: Ըստ ծրարդին, հռոմէացիներու մեղսակցութեամբ եւ դաւաճանութեամբ, Արտաշէս Բ. սպաննուեցաւ եւ Տիրքան Գ. դահ թարձրացաւ շնորհիւ հռոմէացիներուն: Ան պղտիկուց Հռոմ փոխադրուած էր եւ հռոմէական դաստիարակութիւն ստանալով հռոմէասէր դարձած: Հակառակ այս իրողութեան, ատեն մը ետք, Տիրքան Գ. որդեկրեց հակահռոմէական քաղաքականութիւն մը, ու պայքարեցաւ հռոմէական կայսերապաշտութեան դէմ:

Տիրքան Գ.՝ բաղդատած Տիրքան Բ.ի, շատ աւելի համեստ դահակալութիւն մը ունեցաւ: Ան իր մեծ հօրը՝ Տիրքան Բ.ի ոչ համբաւը ունէր, ոչ ալ հարստութիւնը: Հայաստան չունէր իր նախկին լայնածաւալ սահմանները, ոչ ալ բարդաւաճումը. այլեւս անցած էին նախկին պանծալի օրերը:

Հակառակ այս բոլորին, Տիրքան Գ.ի դրամահատութիւնը աւելի ճոխ է քան իր հօրը՝ Արտաւազդ Բ.ի (5): Ան թողարկած է արծաթ եւ պղինձ դրամներ. արծաթները շատ հազուադէպ են: Յարդ մեզի ծանօթ արծաթներուն թիւը կը հասնի 4-ի, իսկ պղինձները՝ յարարեւրաբար աւելի են:

Տիրքան Գ.ի դրամները ունին յատկանշական ինքնուրոյն դիւծեր, որոնք մեծապէս կը դիւրացնեն իր դրամները դատորոշել Արտաշէսեան այլ դրամներէ: Ե՛ւ արծաթներուն, ե՛ւ պղինձներուն պարզային, Տիրքան Գ.ի դրամի երեսին վրայ կը տեսնուի թագաւորին դիւծը աջ դարձած, հայկական խոյրը քիչ մը աւելի նեղ եւ բարձր, որուն կեղերոնը զետեղուած է խոչոր ութանկիւն աստղ մը: Ոոյրին վրայի սեպագծեւ զարդերուն բարձրութիւնը շեշտուած է: Արծաթներուն պարագային՝ թագաւորը խիտ եւ կարճ մօրուք ունի, իսկ պղինձներուն վրայ՝ թագաւորը անմօրուս է, ինչ որ աւելի յունական կամ արեւմտեան մշակոյթի ազդեցութիւն կը յիշեցնէ: Դրամներուն կըռնակի կողմին վրայի նկարի կերպարներն են՝ փիղ, ձի, առիւծի դուլիս, Յաղթանակ, եւ թագաւորը կանգնած: Առ հասարակ այս բոլորը աջ դարձած են, բացի առիւծի դուլիսէն եւ կանգուն թագաւորէն, որոնք դէպի ձախ դարձած են: Միայն մեր վերապրելիք պղինձին վրայ է որ

5. Տես՝ Ասպետ Ե. Մ. Տոնապետեան, Ակնարկ մը՝ Տիրքան Գ.ի Չհրատարակուած Դրամներուն վրայ, «Ջամասէր» (Պէյրուք), 1968, քիւ 1, էջ 10-20:

Յաղթանակը աջ դարձած է: Արծաթներուն մակադրութիւնները՝ յունական դրամներու ոճով քանդակուած են եւ կը ձեւացնեն ուղղահասկեաց սինակներ, որոնք վերէն վար կը կարդացուին: Իսկ պղինձներուն մակադրութիւնը քառանկիւնաձեւ է, ըստ պարթեւական ոճի, Արչակունի դրամներուն պէս:

Վերոյիշեալ տուեալներէն կը նկատենք որ ոճի հակասութիւններ դոյութիւն ունին ոչ միայն նոյն թագաւորին տարբեր դրամներուն միջեւ, այլ նոյնիսկ նոյն դրամին վրայ: Վերի ըսուածները ամփոփելով՝ արծաթներուն մակադրութիւնը յունական ոճի համաձայն է, իսկ մօրուքաւոր երեսը՝ պարթեւականի:

Պղինձներուն պարագային՝ ընդհակառակը, մակադրութիւնը պարթեւական ոճի համաձայն է, իսկ անմօրուս դիմակները՝ յունականի: Ի՞նչպէս կարելի է բացատրել այս դոյզ հակասութիւնները: Եթէ պահ մը նկատի ունենանք Տիգրան Գ.ի ժամանակ դոյութիւն ունեցող քաղաքական վիճակը եւ խնդրոյ առարկայ երկիրներուն աշխարհագրական դիրքերը, իսկոյն կարելի է արամարանօրէն հետեւցընել որ Տիգրան Գ.՝ հակառակ հոռոմէական դաստիարակութիւն ստացած ըլլալուն, նախընտրած է երկու չարեաց փոքրագոյնը, որդեգրելով այս տիպով դրամահատութիւն մը, որպէսզի հաճելի թուի ե՛ւ հոռոմէացիներուն, ե՛ւ պարթեւներուն:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԵՐԱԳՐՈՒՄ

Այս առիթով հարկ է յիշեցնել թէ Արտաշէսեան հարստութեան բոլոր դրամները յունատառ են:՝

Մեր նկարագրութիւններուն եւ վերագրումներուն պարագային յիշուած թուանշանները կը համապատասխանեն յօդուածին վերջաւորութեան զետեղուած երկու տախտակներուն վրայ դասուող նկարներուն թիւերուն: Դրամներուն կշիռը տրուած է կրամով, իսկ տրամագիծը՝ սանթիմետրով:

ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ԱՆՏԻՊ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՏԱՆՏԱԿ Ա., ԹԻՒ Տ

Երես. թագաւորին դուխը աջ դարձած, հինգ սեպաւոր, հայկական խոյրով: Ձախին՝ Ա տառը, որ յաճախ կը տեսնուի Տիգրան Բ.ի եւ Արտաւազդ Բ.ի դրամներուն վրայ: Երջափակ զարդը՝ մարդարտաշար շրջանակ մը:

Կոնակ. կեղերոնը, աջին Վահագնի լախորը, ձախին՝ երկսայրի տասար: Ձախին՝ Τ[ΙΓΡΑΝΟΥ] բառին տառերուն հետքերը, որոնք հաղիւ ընթեռնելի են: Այս դրամը առ այժմ կը վերադրենք Տիգրան Բ-ին՝ նկատի ունենալով թագաւորին զլուխն ու դէմքը, մանաւանդ՝ թաղին ձախ կողմը դանդուղ տառը (6): Շրջափակ դարդը մարդարտաչար շրջանակ մըն է:

Կշիւ՝ 3.00, տրամադիծ՝ 1.50, մետաղ՝ պղինձ, վայր՝ Ասպետ Տօնապետեան հաւաքածոյ:

ՏԱԵՏԱԿ Ա., ԹԻԻ 9

Երես. թիւ 8-ի նման, բացի A տառէն. շրջափակ դարդը՝ մարդարտաչար շրջանակ:

Կոնակ. ձի մը աջ դարձած, գլուխը վար ծռած: Վերը՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (Արքայի), վարը՝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ (Տիգրանայ): Ձախին M տառը: Շրջափակը՝ մարդարտաչար շրջանակ մը: Այս դրամը Տիգրան Բ-ի կը վերագրենք նկատի ունենալով թագաւորին խոյրը եւ տիտղոսը: Յարդ Տիգրան Բ-ի դրամներուն ոչ մէկուն վրայ նման հորիզոնական ժակազրութիւն տեսնուած է, ինչ որ նորութիւն մը կամ զարտուղութիւն մը կրնայ նկատուիլ՝ երբ զայն դիտենք դրամագիտական տեսանկիւնէն:

Կշիւ՝ 1.85, տրամադիծ՝ 1.40, մետաղ՝ պղինձ, վայր՝ Ասպետ Տօնապետեան հաւաքածոյ:

ՏԱԵՏԱԿ Ա., ԹԻԻ 10

Երես. յար եւ նման թիւ 9-ի:

Կոնակ. յար եւ նման թիւ 9-ի. ձախին՝ M տառը բացակայ է: Դրամը զոդաձեւ է:

Կշիւ՝ 1.65, տրամադիծ՝ 1.20, մետաղ՝ պղինձ, վայր՝ Ասպետ Տօնապետեան հաւաքածոյ:

---

6. Զարեհ Պտուկեան այս դրամին մէկ տարբերակը կը վերագրէ Տիգրան Դ-ի (Գ. Ա. 8-5 ԻՔ., եւ ապա՝ Գ. Ա. 2 - Գ. Ե. 1 ԻՔ.), տես՝ Paul Z. Bedoukian, **Coinage of The Artaxiads of Armenia**, London, 1978, p. 75, դրամի թիւ 158: Պտուկեանի այս կողմնորոշումը ամոր համար որ իր հրատարակած դրամին վրայ դրոշմուած քագաւորը խիտ մօրուֆ ունի: Մեր օրինակը մասամբ մշաձծ ըլլալով քագաւորը անմօրուֆ ըլլալ կը բուի, ու այն իսկ պատմաբանով գայն վերագրած ենք Տիգրան Բ-ի: Պտուկեանի գնահատումքը կարելի է համադրել նկատել:

ՏԻԳՐԱՆ Գ.Ի ԱՆՏԻՊ ԳՐԱՄՆԵՐ

ՏԱՆՏԱԿ Բ., ԹԻՒ 19

Երևս. Թաղաւորին գլուխը աջ դարձած, խոյրը բարձր, հինդ սեպերով զարդարուած:

Կոնստ. Թաղթանակը դէպի ձախ կ'ընթանայ: Աջին՝ պէտք է ըլլայ [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] (Արքայ), ձախին՝ ուղղահայեաց [Τ]ΙΓΡΑΝΟΥ (Տիգրանայ): Ինչպէս կը տեսնուի պատկերին վրայ, այս դրամին շուրջ մէկ երրորդը կը պակսի. հետեւաբար, իր լման վիճակին մէջ պէտք է իր կշիռը դէթ 1.30 կրամի շուրջ եղած ըլլայ:

Այս դրամին արուեստը՝ Թաղաւորին գլուխը եւ խոյրին ձեւը մեզ կը ստիպեն որ զայն Տիգրան Գ.ի վերագրենք: Զայն բաղդատել Տախտակ Բ. թիւ 17-ի եւ 18-ի հետ:

Կշիռ՝ 0.93, տրամադիւծ՝ 1.30, մետաղ՝ արծաթ, վայր՝ Ասպես Տօնապետեան հաւաքածոյ:

ՏԱՆՏԱԿ Բ., ԹԻՒ 20

Երևս. Թաղաւորը պատմուճանով, ոտքի կանգնած, ձախ դարձած: Աջ թեւը երկարած, դուցէ բան մը բռնած ըլլայ: Իսկ ձախ ձեռքը յեցած է լախտի մը, կամ՝ նիզակի մը: Ոչ մէկ մակագրութեան հետք կը տեսնուի: Գրեթէ յար եւ նման պատկերատիպը Տիգրան Գ.ի այլ արծաթէ դրամի մը (Տախտակ Բ. թիւ 3):

Կոնստ. Թաղթանակը դէպի աջ կ'ընթանայ: Նոյնպէս Թաղթանակը կը տեսնուի Տիգրան Գ.ի այլ դրամներուն վրայ, բայց միշտ դէպի ձախ կ'ընթանայ (Տախտակ Բ., թիւ 17 եւ 18): Ոչ մէկ մակագրութիւն կամ հետք կարելի է նկատել: Վերոյիշեալ նմանութեանց վրայ հիմնուելով՝ այս դրամը առժամայէս կը վերագրենք Տիգրան Գ.ի: Որպէս երկրորդ կարելիութիւն կարելի է զայն վերագրել Տիգրան Ա.ի, որովհետեւ անոր կարգ մը դրամներուն վրայ Թաղթանակը դէպի աջ կ'ընթանայ (տես՝ Տախտակ Բ., թիւ 11 եւ 12): Ի վերջոյ, դրամահատութեան վրիպանք մը կարելի է նկատել երրորդ կարելիութիւնը: Այս վերջին տեսակէտը կը յայտնենք, որովհետեւ ցարդ տեսնուած ըլլող Արտաշէսեան դրամներուն վրայ, առանց բացատրութեան, երեսին կողմը կը տեսնուի Թաղաւորին գլուխը կամ կիսանդրին՝ հայկական խոյրով: Հետեւաբար, այս դրամը կամ զարտուղութիւն մը կը ներկայացնէ, եւ կամ ալ՝ Արտաշէսեան դրամ չէ: Յուսանք որ ապագային այլ նմոյշներ գտնուին այս դրամէն, որոնք կարելի դարձնեն աւելի տրամաբանական բացատրութիւն մը:

Կշիռ՝ 2.40, տրամադիւծ՝ 1.50, մետաղ՝ պղինձ, վայր՝ Ասպես Տօնապետեան հաւաքածոյ:

ՏԱԽՏԱԿ Ա.

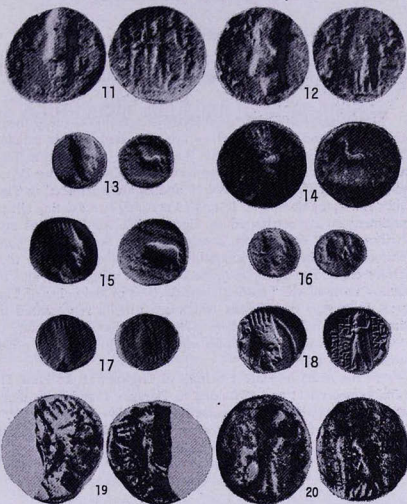
PLATE I

Թիւ 1-10 դրամները կը պատկանին Տիգրան Բ. ի :

ՏԱԽՏԱԿ Բ.

PLATE II

Թիւ 11 եւ 12 դրամները կը պատկանին Տիգրան Ա.ի,
իսկ քիւ 13-20 դրամները՝ Տիգրան Գ.ի:

**UNIQUE AND UNPUBLISHED COINS OF
TIGRANES II AND TIGRANES III**

ASBED DONABEDIAN

(Summary)

Five coins of the Artaxiad dynasty of Armenia — all of them both unique and unpublished — are discussed in this article. The coins in Plate I numbered 8, 9 and 10 are attributed to Tigranes II (the coin number 8 may be attributed to Tigranes IV as well). Coins in Plate II numbered 19 and 20 are attributed to Tigranes III. Coins numbered 18 and 19 are only two existing silver specimens so far attributed to Tigranes III. All five coins are attributed with reservation, because they do not have the conventionally accepted characteristic features of a particular monarch's coins. For example, in Plate I, coins numbered 9 and 10 possess most of the features characteristic of the coins of Tigranes II, except the legends which are usually represented in perpendicular columns are here given in two horizontal rows.

For additional information and comparison, several other coins are reproduced.

All the coins in Plate I belong to Tigranes II. In Plate II, coins numbered 11 and 12 belong to Tigranes I, and coins numbered 13 to 20 belong to Tigranes III.

The five coins that are discussed in the article belong to the author's collection of Armenian coins.